

УДК 343.13

О.В. Мироненко, здобувач кафедри
кримінального процесу НУ «ОЮА»

СИСТЕМА І КЛАСИФІКАЦІЯ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ ЗА НОВИМ КПК УКРАЇНИ

В статті розглянута сучасна система запобіжних заходів у кримінальному провадженні України, визначено її ієрархію та проведено широку класифікацію запобіжних заходів за різними критеріями, що дозволило виявити характерні риси кожного виду запобіжних заходів.

Ключові слова: запобіжні заходи, заходи примусу, види запобіжних заходів.

В статье рассмотрена современная система мер пресечения в уголовном производстве Украины, определена ее иерархия и проведена широкая классификация мер пресечения по различным критериям, что позволило выявить характерные черты каждого вида мер пресечения.

Ключевые слова: меры пресечения, меры принуждения, виды мер пресечения.

The article considers the current system of preventive measures in criminal proceedings of Ukraine, is defined her hierarchy and executed broad classification of of preventive measures by different criteria, which allowed revealing the characteristic features of each kind of preventive measures.

Keywords: preventive measures, coercive measures, types of preventive measures.

Сьогодні на жаль в Україні спостерігається деяке погіршення криміногенної ситуації та підвищення кількості злочинів проти життя та здоров'я громадян, їх майнових інтересів. Усі ці та інші злочинні явища потребують рішучих дій з боку держави, що може бути пов'язано з необхідністю обмеження прав громадян та організацій шляхом застосування передбачених законом заходів процесуального примусу, в тому числі й запобіжних заходів.

Серед очевидних проблем сучасної практики застосування нового Кримінального процесуального кодексу України (далі — КПК) найбільш важливим і проблемним постає питання застосування запобіжних заходів на досудовому розслідуванні.

Наявність ефективної системи запобіжних заходів у кримінальному судочинстві свідчить про сучасний ступінь реалізації завдань кримінального провадження та рівень забезпечення свободи й прав людини в державі.

Проблеми застосування різних видів запобіжних заходів були предметом дослідження багатьох, як вітчизняних, так і зарубіжних вчених-процесуалістів. Серед них можна виділити праці таких радянських вчених, як Давидов П.М., Єникєєв З.Д., Лівшиц Ю.Д., Петрухін І.Л., Івлєв Г.П., Коврига З.Ф., Корнуков В.М. Серед сучасних російських вчених, які досліджували проблеми застосування запобіжних заходів слід відмітити Бурлакову Я.Ю. Васильєву Є.Г. Капинуса Н.І. Рижаківа А.П., Михайлова В.А. Даньшина Л.І. Трунову Л.К., Нарбікову Н. Г, Гусельникову Е.В, Ткачеву Н.В., Попова К.В. Орлова Р.В., Миронову Є.В., Плоткіну Ю.Б.

У вітчизняній процесуальній науці на проблеми інституту запобіжних заходів свого часу звертали певну увагу такі науковці як Ю.М. Грошевий, Т.В. Данченко, О.П. Кучинська, В.Т. Маляренко, В.О. Попелюшко, А.Н. Толочко, М.Ю. Бездольний, Г.І. Глобенко, А.В.Захарко, В.В. Рожнова М.М. Сербін О.І. Тищенко О.А. Губська, О.Г. Шило та інші.

Проте ці дослідження, з одного боку, стосувалися окремих видів запобіжних заходів, а з іншого — ґрунтувалися або на зарубіжному законодавстві, або на старому КПК України 1960 р. А отже, у зв'язку із прийняттям у 2012 році нового КПК України, якій

принципово змінив систему запобіжних засобів у кримінальному провадженні, питання про систему та класифікацію цих засобів набуває певного значення та актуальності.

Як відзначив В.О. Попелюшко, наш законодавець у новому КПК стосовно запобіжних заходів за зразок взяв апробований на практиці крізь призму рішень Європейського суду з прав людини із застосування Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод досвід західноєвропейських демократій, а також, образно кажучи, «гіркий» вітчизняний [1, 4].

Зазвичай, запобіжні заходи визначають як різновид заходів процесуального примусу попереджувального характеру [2, 249], пов'язані з позбавленням або обмеженням свобод підозрюваного, обвинуваченого, які застосовується під час кримінального провадження слідчим суддею, судом з метою забезпечення їх належної процесуальної поведінки лише при наявності підстав та в порядку, встановленому законом.

Новий КПК України закріпив оновлену систему запобіжних заходів, відмовившись від таких застарілих видів, як підписка про невиїзд, порука громадської організації або трудового колективу та нагляд командування військової частини і запровадивши такий прогресивний та перспективний вид запобіжного заходу як домашній арешт.

Система запобіжних заходів відповідно до чинного КПК складається з:

- особистого зобов'язання;
- особистої поруки;
- застави;
- домашнього арешту;
- тримання під вартою;
- затримання підозрюваного.

Це загальний вигляд системи запобіжних заходів кримінального провадження України (ст. 176 КПК). Окрім цього, до цієї системи мають бути включені запобіжні заходи, що застосовуються лише до неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених, а також до неповнолітніх осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності, щодо яких ведеться провадження по застосуванню примусових заходів виховного характеру. До першої категорії осіб, окрім зазначених вище видів запобіжних заходів, також може застосовуватися передання їх під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а до неповнолітніх, які виховуються в дитячій установі, — передання їх під нагляд адміністрації цієї установи (ст. 493 КПК); до другої — поміщення у приймальник-розподільник для дітей.

Стосовно поміщення у приймальник-розподільник для дітей, то такий захід можна умовно назвати запобіжним, оскільки і мета його застосування (для забезпечення належної поведінки такої особи, запобігання вчинення нею інших суспільно-небезпечних діянь, тощо), і порядок (застосовується на підставі ухвали слідчого судді, суду, постановленої за клопотанням прокурора згідно з правилами, передбаченими для обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою (ч.4 ст. 499 КПК)) свідчать саме про запобіжний характер цього засобу.

До підозрюваного або обвинуваченого одночасно може бути застосований тільки один із зазначених в КПК запобіжних заходів. Нова система запобіжних заходів, що закріплена в КПК дозволяє органу досудового розслідування, прокурору, слідчому судді, суду індивідуалізувати їх застосування з урахуванням тяжкості і характеру вчиненого кримінального правопорушення, у вчиненні якого підозрюється або обвинувачується особа, даних, що її характеризують, інших конкретних обставин, зазначених у ст. 178 КПК.

Зважений та обґрунтований індивідуальний підхід щодо застосування запобіжних

заходів, з урахуванням різноманітності запобіжних заходів дозволяє обирати найбільш оптимальний запобіжний захід, який з одного боку, буде здатний забезпечити інтереси кримінального провадження, а з іншого боку — виключити невинувачені й необґрунтовані обмеження прав і свобод підозрюваного та обвинуваченого.

Новий КПК вводить ієрархію запобіжних заходів у кримінальному провадженні. Це впливає з аналізу ч. 3 ст. 176 КПК, яка передбачає що найбільш м'яким запобіжним заходом є особисте зобов'язання, а найбільш суворим - тримання під вартою. Тобто, за ієрархію запобіжні заходи у кримінальному провадженні побудовані наступним чином: 1) особисте зобов'язання; 2) особиста порука; 3) застава; 4) домашній арешт; 5) затримання підозрюваного; 6) тримання під вартою. Це нововведення в свою чергу має велику практичну цінність, оскільки за новим КПК України слідчий або прокурор зобов'язані доводити суду обґрунтованість застосування обраного запобіжного заходу та неможливість застосування більш м'якого запобіжного заходу. Так, згідно тієї ж ч. 3 ст. 176 КПК слідчий суддя, суд відмовляє у застосуванні запобіжного заходу, якщо слідчий, прокурор не доведе, що встановлені під час розгляду клопотання про застосування запобіжних заходів обставини, є достатніми для переконання, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів, передбачених частиною першою статті 176 КПК, не може запобігти доведеним під час розгляду ризику або ризикам.

Так, наприклад, якщо слідчий, прокурор порушують у своєму клопотанні питання про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, то вони зобов'язані крім іншого довести, що ні особисте зобов'язання, ні особиста порука, ні застава і навіть домашній арешт не зможуть забезпечити належну поведінку підозрюваного, обвинуваченого і запобігти ризикам, зазначеним у ч. 1 ст. 177 КПК.

Отже, на нашу думку, така новела процесуального закону покликана запобігати порушенням приписів закону з боку слідчих та/або прокурорів, оскільки на практиці часто безпідставно ініціюється застосування тримання підозрюваного під вартою як запобіжного засобу для тиску на нього або з інших мотивів.

Сутність запобіжних заходів найбільш яскраво проявляється при поділі їх системи на окремі види відповідно до правової природи та сутності цього складного правового явища. Відзначимо, що теоретичне значення класифікації запобіжних заходів полягає в тому, що вона вказує шляхи всебічного дослідження кожного виду запобіжного заходу. Практичне значення полягає в тому, що вона допомагає з'ясувати різні сторони, особливості кожного виду запобіжного заходу і добитися правильного застосування його на практиці.

Щодо класифікації запобіжних заходів у процесуальній літературі різні автори наводять різноманітні підстави їх поділу. Проте найпоширенішою є класифікація запобіжних заходів за характером впливу на підозрюваного, обвинуваченого. За цим критерієм усі запобіжні заходи поділяють на: запобіжні заходи, що пов'язані з позбавленням волі і запобіжні заходи, що не пов'язані з позбавленням волі [3, 333 - 356]; або ізоляційні (тобто пов'язані із ізоляцією підозрюваної, обвинуваченої особи) та неізоляційні (відповідно, не пов'язані із цим) [4].

У зв'язку із запровадженням у новому КПК такого запобіжного заходу, як домашній арешт, який також пов'язаний з певною ізоляцією особи від суспільства, вважаємо доцільним поділяти всю систему запобіжних заходів за цим критерієм на три групи: неізоляційні, абсолютно-ізоляційні та відносно-ізоляційні. До неізоляційних запобіжних заходів належать особисте зобов'язання, особиста порука, застава та передання неповнолітнього під нагляд; до абсолютно-ізоляційних — затримання, взяття під варту

та поміщення у приймальник-розподільник для дітей, і нарешті, до відносно-ізоляційних належить домашній арешт. Одразу може виникнути питання: чому не віднести домашній арешт до ізоляційних запобіжних заходів, оскільки він пов'язаний з певною ізоляцією особи в межах свого житла. Проте, на нашу думку, аналіз ст. 181 КПК дозволяє зробити висновок про те, що по-перше, особа, до якої застосовано домашній арешт по суті залишається на волі і є вільною у виборі варіанту своєї поведінки з певними обмеженнями, по-друге, є суттєва відмінність між примусовим триманням особою під вартою і заборонаю залишати житло, і по-третє, домашній арешт може полягати у забороні підозрюваному, обвинуваченому залишати житло тільки у певний період доби, відповідно весь інший час він вільно може пересуватися і займатися звичними для себе справами.

Свого часу М.О. Чельцов усі запобіжні заходи за методом державного примусу поділяв на дві категорії: 1) запобіжні заходи психологічно-примусового характеру і 2) запобіжні заходи фізично-примусового характеру [5, 221].

Психолого-примусові запобіжні заходи пов'язані із застосуванням щодо підозрюваного, обвинуваченого психічного впливу, який полягає у покладенні на них певних обов'язків, пов'язаних із забезпеченням їх належної поведінки і можливості настання певних негативних наслідків у випадку їх невиконання у вигляді застосування певних штрафних санкцій або більш суворих запобіжних заходів. Згідно нового КПК до цієї групи можна віднести особисте зобов'язання, особисту поруку, заставу, домашній арешт та передання неповнолітнього під нагляд.

У свою чергу заходи психолого-примусового характеру М.О. Чельцовим поділялися на дві групи: 1) ті, що діють безпосередньо на психіку обвинуваченого; і 2) ті, що діють на психіку обвинуваченого шляхом впливу на третіх осіб [6, 334 - 335]. В умовах нового КПК України до першої групи можна віднести особисте зобов'язання, заставу, домашній арешт, а до другої — особисту поруку та передання неповнолітнього під нагляд.

Фізично-примусові запобіжні заходи пов'язані із застосуванням щодо підозрюваного, обвинуваченого фізичного впливу, якій полягає в обмеженні особистої свободи підозрюваного, обвинуваченого та в ізоляції його від суспільства. До таких запобіжних заходів належать затримання та тримання під вартою. При застосуванні таких заходів суб'єкт примусово тримається у спеціально відведених та охоронюваних місцях (СІЗО, ІТЗ), він позбавляється повного комплексу прав, які передбачають свободу спілкування, пересування, режиму, роду діяльності і т.д., і тому такий характер право-обмежень обумовлює необхідність встановлення строку дії цих заходів.

В.О. Михайлов за способом забезпечення належної поведінки та прибуття особи за викликом всі запобіжні заходи класифікував на: 1) заходи, які мають характер особистого забезпечення (підписка про невиїзд, особиста порука); 2) заходи, в основу яких покладено майнове забезпечення (застава); 3) заходи, в основу яких покладено моральне забезпечення (громадська порука, передача неповнолітнього під нагляд батьків, опікунів, піклувальників); 4) заходи, які мають характер адміністративно-владного забезпечення (взяття під варту, передача неповнолітнього під нагляд адміністрації дитячих установ, нагляд командування військової частини) [7, 57].

З урахуванням змін до системи запобіжних заходів, які внесені з прийняттям нового КПК, така класифікація потребує деяких уточнень. Так, до заходів, які мають характер особистого забезпечення слід віднести особисте зобов'язання та домашній арешт; до заходів, в основу яких покладено майнове забезпечення належить застава; до заходів, в основу яких покладено моральне забезпечення належать особиста

порука та передача неповнолітнього під нагляд; і нарешті до заходів, які мають характер адміністративно-владного забезпечення належать затримання, тримання під вартою та поміщення в приймальник-розподільник для дітей.

І.Л. Трунов та Л.К. Трунова виділяють також й інші підстави для класифікації запобіжних заходів: відповідно до характеру обмежень прав особи (заходи, пов'язані з позбавленням свободи; пов'язані з обмеженням свободи пересування; пов'язані з обмеженням майнових прав підозрюваного, обвинуваченого або третіх осіб; пов'язані з гарантією третіх осіб); відповідно до мети застосування запобіжних заходів (обмежувальні та попереджувальні заходи); відповідно до строку їх застосування (заходи з обмеженим строком дії або без його обмеження); відповідно до порядку їх застосування (за постановою будь-якого уповноваженого органу, за постановою слідчого або дізнавача за згодою прокурора, тільки за постановою судді або ухвалою суду); відповідно до органів, які мають право на застосування запобіжних заходів [8, 37].

Проте, якщо говорити про систему запобіжних заходів у кримінальному провадженні України, то деякі з цих класифікацій взагалі неможливо провести, а деякі потребують уточнення з урахуванням новел діючого КПК.

Так, класифікація відповідно до органів, які мають право на застосування запобіжних заходів втрачає певний сенс, оскільки відповідно до ст. 176 КПК усі запобіжні заходи застосовуються слідчим суддею, судом. Щоправда, тут є сенс проводити класифікацію запобіжних заходів за процесуальним порядком застосування. За цим критерієм запобіжні заходи слід поділяти на заходи що застосовуються за ухвалою слідчого судді, суду або без такої. Так, згідно з тією ж ст. 176 КПК запобіжні заходи застосовуються: під час досудового розслідування – слідчим суддею за клопотанням слідчого, погодженим з прокурором, або за клопотанням прокурора, а під час судового провадження - судом за клопотанням прокурора. У будь-якому випадку рішення про застосування запобіжного заходу оформлюється у вигляді ухвали. Але є одне виключення. Згідно з новим КПК, такий тимчасовий захід як затримання може бути застосовано як за ухвалою слідчого судді, суду (затримання з метою приводу – ст. 190 КПК), так і без такої (затримання при вчиненні кримінального правопорушення або безпосередньо після цього). Без ухвали слідчого судді, суду затримати особу, підозрювану у вчиненні злочину, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі, можливо лише у випадках, передбачених ст.ст. 207, 208 КПК.

Доречним вдається тут висловити пропозицію щодо вдосконалення існуючого порядку застосування запобіжних заходів, оскільки, на нашу думку, він невиправдано ускладнений. Мова йде про такий захід як особисте зобов'язання. Вважаємо, що оскільки це найменш суворий запобіжний захід і він не пов'язаний із суттєвим обмеженням прав підозрюваного, то на досудовому розслідуванні слідчий, прокурор цілком могли б застосовувати цей засіб самостійно за своєю постановою і такий порядок не ніс би у собі ніякої суттєвої загрози обмеження прав та інтересів підозрюваного. Тим більше що контроль за виконанням особистого зобов'язання здійснює слідчий, а якщо справа перебуває у провадженні суду, – прокурор (ч. 3 ст. 179 КПК). Звичайно, можуть виникнути певні побоювання, що слідчий, прокурор безпідставно покладуть на підозрюваного більшість або всі обов'язки, передбачені ст. 194 КПК. Задля уникнення таких ситуацій, доцільно буде запровадити таку гарантію як право підозрюваного оскаржити до слідчого судді застосування особистого зобов'язання як запобіжного заходу.

За старим КПК 1960 р. такий захід, як підписка про невиїзд ефективно застосо-

увалась за постановою слідчого, прокурора, а особисте зобов'язання, на наше переконання, є своєрідним розширеним варіантом підписки про невиїзд. Тому вдається що існуючий порядок обрання такого заходу із необхідністю звернення з клопотанням до прокурора, потім до слідчого судді є занадто ускладненим і не сприяє ефективному розслідуванню, а навпаки, лише відбирає і без того обмежений час слідчого для виконання основного завдання – швидкого, повного і неупередженого розслідування обставин кримінального провадження (ст.2 КПК).

Відповідно до характеру обмежень прав особи до заходів, пов'язаних з позбавленням свободи належать затримання та тримання під вартою; до заходів пов'язаних з обмеженням свободи пересування належить особисте зобов'язання та домашній арешт; до заходів, пов'язаних з обмеженням майнових прав підозрюваного, обвинуваченого або третіх осіб належить застава; і до заходів, пов'язаних з гарантією третіх осіб належить особиста порука та передання неповнолітнього під нагляд.

Поділ запобіжних заходів на обмежувальні та попереджувальні дозволяє розмежувати характер мети їх застосування. Попереджувальні запобіжні заходи ні в чому не обмежують правомірну поведінку особи, а лише попереджують негативну поведінку підозрюваного, обвинуваченого під загрозою звернення застави у дохід держави, накладення грошового стягнення та застосування більш суворого запобіжного заходу. До таких заходів належать застава та особиста порука. Обмежувальні заходи в більшій чи меншій мірі обмежують правомірну поведінку підозрюваної обвинуваченої особи, наприклад, свободу пересування, вихід з дому або навіть свободу особи. До таких заходів слід віднести: особисте зобов'язання, домашній арешт, затримання, взяття під вартою, передання неповнолітнього під нагляд.

Залежно від строку, на який вони можуть бути застосовані, запобіжні заходи можна поділити на: 1) заходи з обмеженим строком дії (домашній арешт, затримання, тримання під варту та поміщення в приймальник-розподільник для дітей) та 2) запобіжні заходи без обмеженого строку дії (особисте зобов'язання, особиста порука, застава та передання неповнолітнього під нагляд).

Чухраєв Д.А. пропонує додатковий критерій для класифікації запобіжних заходів – склад суб'єктів, між якими виникають правовідносини в ході застосуванні запобіжних заходів. З урахуванням цього, на думку автора, всі запобіжні заходи можна розподілити на: 1) застосовувані уповноваженими державними органами безпосередньо до обвинуваченого (підозрюваного, підсудного, засудженого) без будь-якої участі інших осіб; 2) застосовувані за обов'язковою участю третіх осіб [9, 229].

Отже, до запобіжних заходів, застосовуваних за участю третіх осіб, згідно з чинним законодавством України належать особиста порука, застава (коли її вносить третя особа) та передача неповнолітнього під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи. При застосуванні цих заходів виникають складні відносини. Дана група запобіжних заходів окрім іншого полягає в непроцесуальних діях інших осіб, що забезпечують належну поведінку підозрюваного, обвинуваченого. Тому ці особи повинні бути дійсно здатні позитивно впливати на обвинуваченого. При невиконанні покладених обов'язків до них можуть бути застосовані певні санкції: грошове стягнення з поручителів та осіб, наглядають за неповнолітнім; звернення в дохід держави застави.

Також можна виділити такий критерій для класифікації запобіжних заходів як можливість настання певних наслідків у разі недотримання умов запобіжних заходів. За цим критерієм є запобіжні заходи, за недотримання яких законом передбачено настання

правових наслідків та запобіжні заходи, щодо яких законом не передбачено ніяких наслідків їх невиконання, оскільки безпосереднє їх виконання покладене на державні органи.

Так, КПК передбачає можливість застосування більш жорсткого запобіжного заходу до підозрюваного, обвинуваченого у разі невиконання ним умов особистого зобов'язання (ч. 2 ст. 179 КПК), особистої поруки (ч. 4 ст. 180 КПК), домашнього арешту (ст. 181 КПК), застави (ч. 10 ст. 182 КПК). Крім того, у разі невиконання підозрюваним, обвинуваченим умов особистого зобов'язання на нього може бути накладено грошове стягнення в розмірі від 0,25 розміру мінімальної заробітної плати до 2 розмірів мінімальної заробітної плати (ст. 179 КПК); у разі невиконання порушителем взятих на себе зобов'язань на нього накладається грошове стягнення в розмірі від двох до п'ятдесяти розмірів мінімальної заробітної плати, в залежності від тяжкості кримінального правопорушення (ч. 5 ст. 180 КПК); у разі невиконання обов'язків заставодавцем, підозрюваним, обвинуваченим, застава звертається в дохід держави (ч. 8 ст. 182 КПК); а також при порушенні батьками, опікунами і піклувальниками зобов'язань при переданні їм неповнолітнього під нагляд на них накладається грошове стягнення від двох до п'яти розмірів мінімальної заробітної плати. Отже, усі названі запобіжні заходи належать до першої групи, всі інші — до другої.

Отже, підсумовуючи проведене дослідження слід відмітити, що законодавець у новому КПК дещо скоротив і оптимізував систему запобіжних заходів, відмовившись від архаїчних і малоєфективних засобів, таких як підписка про невиїзд, порука громадської організації та нагляду командування військової частини, і запровадивши такі нові прогресивні й перспективні засоби як особисте зобов'язання й домашній арешт. Класифікація запобіжних заходів дозволила виявити характерні ознаки кожного виду запобіжних заходів. Перспективи подальших досліджень у цьому напрямку вбачаємо у аналізі особливостей процесуального порядку обрання кожного виду запобіжних заходів у кримінальному провадженні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Попелюшко В.О. Запобіжні заходи в новому КПК України: поняття, мета, підстави, порядок та суб'єкти застосування / В.О. Попелюшко // Адвокат. — 2012. — № 9. — С. 4 — 6.
2. Кримінальний процес: підручник / За ред. Ю.М. Грошевого та О.В. Капліної. — Х.: Право, 2010. — 608 с.
3. Кримінально-процесуальне право України: Підручник / За заг. ред. Ю.П. Аленіна. — Х.: ТОВ «Одісей», 2009. — 816 с.
4. Рожнова В.В. Застосування заходів процесуального примусу, пов'язаних з ізоляцією особи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес; криміналістика; судова експертиза» / В.В. Рожнова. — Київ, 2003. — 17 с.
5. Чельцов М.А. Советский уголовный процесс. — М. 1951. — 511 с.
6. Чельцов М.А. Уголовный процесс. — М., 1948. — 624 с.
7. Михайлов В.А. Меры пресечения в российском уголовном процессе / В.А. Михайлов. — М.: Право и Закон, 1996. — 304 с.
8. Трунов И.Л. Меры пресечения в уголовном процессе / И.Л. Трунов, Л.К. Трунова. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. — 356 с.
9. Чухраев Д.А. Поняття та класифікація запобіжних заходів / Д.А. Чухраев // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. — 2009. — № 4. — С. 226-230.